

DĚJINY NÁBOŽENSTVÍ

Vladimír Šiler

2003

Text je k dispozici pod licencí Creative commons. Je možno jej volně užívat i šířit, ale je nutno vždy uvést autora a nezasahovat do obsahu.

říjen 2012



<http://creativecommons.org/licenses/by-nd/3.0/cz/>

VĚDA O NÁBOŽENSTVÍ

Náboženstvím jako badatelským předmětem se zabývá **teologie** a **religionistika**. Teologie může být pokládána za svébytnou vědeckou disciplínu, pokud ovšem pracuje metodou kritického myšlení a je schopna se vyjadřovat obecně uznávanými filozofickými pojmy. Teologie se však běžně zaměřuje vždy jen na jedno určité náboženství, v jehož mezích se pohybuje její myšlení. Obvykle si neklade za cíl objektivně popsat a posoudit náboženství v celé jeho dějinné a společenské šíři. Teologie slouží určitému náboženství jako nástroj jeho teoretické sebereflexe a konstruktivní kritiky jeho praxe. Proto můžeme rozlišovat například teologii islámskou, buddhistickou či judaistickou. V rámci křesťanství pak například teologii katolickou, protestantskou či pravoslavnou.

O dějinách náboženství jako takového nás bude lépe informovat religionistika. Religionistika je poměrně mladá věda, která mohla vzniknout teprve tehdy, až se člověku podařilo zaujmout dostatečně velký racionálně kritický odstup od celku náboženství. První náznaky takového postoje jsou patrné už u některých starověkých řeckých a římských myslitelů, ale k zásadnímu obratu v názoru na náboženství došlo až v evropském osvícenství. Podnětem k tomuto obratu v 18. století byla kritika nešvarů v křesťanských církvích a první zkušenosti s mimoevropskými náboženstvími v tehdy nově objevených zemích. Náboženství se stalo předmětem zájmu největších filozofů doby, jako byli Gottfried W. Leibniz, David Hume, Immanuel Kant, Georg W. F. Hegel, Johann G. Herder, Friedrich W. J. Schelling a Ludwig Feuerbach. Pod jejich vlivem se v polovině 19. století začali mnozí badatelé zabývat výzkumem bájí a mýtů, kulturou, dějinami náboženství, souvislostí náboženství s folklórem, kulturou, psychologii i sociologií, až konečně uvnitř rodící se „vědy o náboženství“ (religionistiky) vznikla **filozofie náboženství**, jak byla tehdy nazývána disciplína, která všechny tyto obory završovala.

Vedle toho se ovšem od poloviny 19. století náboženstvím nebo některými jeho projevy druhotně zabývá také řada jiných vědních disciplín, jako je historie, etnografie, sociologie, kulturní antropologie, psychologie, později také psychoanalýza, lingvistika, sémantika – a pochopitelně také filozofie, zejména některé její směry, například fenomenologie, hermeneutika, strukturalismus, kriticky pak zvláště marxismus, pozitivismus a existencialismus.

DEFINICE NÁBOŽENSTVÍ

Z krátkého přehledu o rozsahu filozofického a vědeckého bádání o náboženství jasně vyplývá, že pokus definovat náboženství nebude nijak snadný. Počet definic jde do stovek. Už sám latinský termín **religio** (náboženství) je vykládán čtverým způsobem:

- 1) Religio pochází od religare, což znamená svazovat dohromady. Podobně například slovo jóga v sanskrtu znamená jho.
- 2) Religio pochází od relegere, což znamená znovu přečíst, v přeneseném významu rozvážně vybírat.
- 3) Religio pochází od reeligere, což znamená vybírat si znovu, vybírat si něco za předmět úcty.

4) Religio pochází od *relinguare*, což znamená odmítat, odlučovat, odsouvat něco stranou, rozumí se to, co je svaté.

Orientaci v množství definic nám může usnadnit pokus o jejich utřídění a nalezení společných znaků a jmenovatelů. Náboženství je v každém případě polaritní vztah, v němž na jedné straně je člověk a na druhé straně něco, o čem můžeme říct, že je to cosi posvátného, absolutně jiného, člověku nadřazeného, že je to duše, duch, bůh apod. Záleží na každém z nás, zda toto „něco“ bude pokládat za skutečné a na člověku nezávisle existující, anebo zda to bude pokládat za iluzi, čili za vědomý či bezděčný výtvar lidské mysli. Religionistika jako vědecká disciplína se začala ustavovat nejdříve na filozofických fakultách univerzit, ale v poslední době si nachází cestu i do teologických učilišť, protože i věřící badatelé, tzn. lidé pokládající předmět jednoho určitého náboženství za skutečný a pro sebe závazný, jsou schopni zaujímat v zájmu vědy nezaujatý postoj. Není tedy nutno mít obavy, že věřící religionista nebo odborný spis vydaný náboženským nakladatelstvím bude nutně vždy předpojatý. Jistá míra subjektivismu je ovšem známkou každého pokusu o definici náboženství. Zejména složité, o objektivitu nejvíce se snažící definice vypovídají často víc o názorech svého autora než o náboženství samém. Proto v definicích poměru mezi člověkem a jeho náboženským protějškem můžeme nalézt zhruba čtyři způsoby přístupu dané odlišným předporozuměním autorů:

- 1) Náboženství je **vztah**, a to ať už k objektu (např. síle, zákonu) nebo subjektu (např. duchu, bohu). Je to vztah lásky, důvěry, poslušnosti, odpovědnosti apod.
- 2) Náboženství je **postoj**, v němž jde víc o vnitřní nasměrování a uzpůsobení než o to, vůči čemu se člověk staví. Tyto definice vysvětlují náboženství jako cit, pocit, vnitřní prožitek, např. úcty, strachu apod.
- 3) Náboženství je druh **poznání**, přičemž cílem tohoto poznání, ať už vědomým či podvědomým, je zvládnutí, ovládnutí poznaného.
- 4) Náboženství je zkušenost **účasti** (*participace*), kdy člověk nemá vztah k nějakému víceméně rovnocennému protějšku (subjektu či objektu), ale kdy člověk zakouší, že je součástí vyššího celku, shledává se ve svém vřazení do širší skutečnosti.

Všechny tyto čtyři přístupy se pochopitelně v definicích mohou vzájemně kombinovat a různě akcentovat.

PŮVOD A VZNIK NÁBOŽENSTVÍ

Jestliže pokus o definici náboženství byl obtížný, pak ještě větší komplikace nastanou, budeme-li chtít nalézt počátek náboženství. Všichni věřící jsou přesvědčeni, že právě jejich náboženství je nadpřirozeného původu, zatímco jiná náboženství jsou lidským iluzorním výtvozem. Tento nekritický názor má své oprávnění v rámci logiky osobní víry. Jakmile se však v průběhu 18. a 19. století stala předmětem kritického myšlení všechna náboženství, bylo nutno v otázce původu náboženství zaujmout jiný postoj. Podle tohoto postoje rozlišujeme pak dva druhy hypotéz.

- 1) **Evoluční hypotéza**, která tvrdí, že náboženství vzniklo v jakési dětinské fázi rozvoje lidstva jako naivní pokus o pochopení světa a uchopení vlast-

ního života. Spolu s biologickou a kulturní evolucí člověka se vyvíjí i náboženství, podle jedněch ke stále dokonalejším formám, podle jiných ke světu konečnému zrušení postupným vplynutím do skutečně dospělého racionálního myšlení.

- 2) **Degenerativní hypotéza**, která tvrdí, že na počátku existovalo pravé, dokonalé náboženství, které však později začalo upadat a rozkládalo se do stále nižších a primitivnějších forem.

Za třetí hypotézu by se dal pokládat přístup fenomenologie, strukturalismu, existencialismu či psychoanalýzy, kteréžto směry se prostě vůbec neptají po původu a vzniku náboženství v čase, nýbrž hledají jeho kořeny v hloubi lidské psychiky, řeči, kulturní paměti a existence samé, odkud náboženství stále znovu vyrůstá bez ohledu na historicko-sociální kontext.

METODOLOGICKÉ VÝCHODISKO DĚJIN NÁBOŽENSTVÍ

Degenerativní hypotéza o původu náboženství dnes není většinou odborných religionistů přijímána. Názor, že původně existovalo náboženství jednoho boha, monoteismus, které se úpadkem rozložilo na polyteismus, totemismus, animismus a dynamismus, se nedaří přesvědčivě dokázat archeologickým a etnografickým bádáním.

Na druhé straně ale ani klasická evoluční hypotéza není udržitelná. Její nevýhodou bylo její biologicko-mechanistické pojetí podle principu Haeckelova zákona o podobnosti fylogenetického a ontogenetického vývoje (vývoj jedince od dětství ve zkratce opakuje vývoj celého druhu). Přírodověda dnes ví, že vývoj v přírodě postupuje nikoliv plynule, ale ve skocích, nikoliv přímočaře, ale často zvrtně, nikoliv v jedné linii, ale vždy v sérii variabilních linií. Ani v přírodě ani v dějinách náboženství se nedají jednotlivé historické epochy ztotožnit s vývojovými stupni. Pokrok nemusí vůbec směřovat ke složitějšímu a „primitivní“ nemusí vždy znamenat „jednodušší“.

Koncepce dějinného vývoje, kterou bezděčně zastáváme, působí jako metodologické východisko, jež příslušným způsobem zkreslí náš pohled na dějiny náboženství.

Dědictví osvícenství shrnul Immanuel Kant do pojetí dějinného vývoje jakožto přípravy na okamžik, v němž lidský rozum konečně dosáhne své dospělé zralosti. Je to koncepce postupné filozofické demytologizace náboženství.

Dědictví romantismu shrnul George W. F. Hegel do pojetí dějinného vývoje, v němž vše sleduje jediný cíl: stále dokonalejší a jasnější projevení se Boha v duši člověka (absolutního ducha v duchu konečném). Podle Hegela každý další vývojový stupeň náboženství v sobě obsahuje všechny stupně předchozí. Vrcholem tohoto vývoje pak je křesťanství (anebo ještě spíše Hegelova vlastní filozofie).

Myšlenku vývoje Kantova čistého rozumu a Hegelova absolutního ducha pozoruhodným způsobem dovršuje Pierre Teilhard de Chardin svou koncepcí rozvoje noosféry (myslící lidské vrstvy na zeměkouli) směrem ke kosmickému vědomí, jež dosáhne mystického splynutí s bodem omega, cílem evoluce a srdcem vesmíru.

Všem těmto koncepcím dějinného vývoje je možno vytknout, že relativizují každý stupeň vývoje náboženství. V duchu tohoto relativismu je možno očekávat, že vývoj přinese v nejbližší době lepší a pravdivější náboženství. Ale náboženství je právě typické svým na první pohled nápadným nárokem na absolutno, kterýžto nárok se nemůže smířit s myšlenkou, že nejbližší budoucnost by mohla přinést změnu k lepšímu. Proto je nutno doporučit, aby historický přístup k náboženství byl vždy korigován přístupem fenomenologickým, případně strukturálním, existenciálním nebo psychoanalytickým, protože tyto přístupy postihují náboženství v jeho neměnných zákonitostech.

STRUKTURA NÁBOŽENSTVÍ

Každé náboženství se skládá z různých **prvků**, které se vzájemně prolínají, jsou různě akcentovány, případně se vydělují a existují relativně samostatně.

1) **Magie**. Je někdy pokládána za protiklad nebo konkurenci náboženství. Magie je soubor praktik opírající se o přesvědčení, že za veškerým přírodním a společenským děním je systém neviditelných sil, bytostí a zákonů, jimiž dovede čaroděj, kouzelník disponovat. Náboženství se snaží naklonit si nadpřirozené síly, bytosti a zákony po dobrém. Magie je naproti tomu chce přimět k vykonávání rozkazů cílevědomými technikami. Magie se snaží ovlivnit dění v tomto světě zasahováním do skrytého mechanismu na odvrácené straně tohoto světa. James G. Frazer rozlišuje dva typy magického jednání:

a) Imitativní magie, která jedná podle zásady, že symbolickým napodobením žádaného průběhu nebo výsledku se dá dosáhnout jeho splnění. Například vbodávání hrotů do voskové figurky nepřítele má způsobit jeho onemocnění.

b) Sympatetická magie, která jedná podle zásady, že věci, které jednou byly ve vzájemném kontaktu, na sebe působí na dálku i po té, co byl kontakt přerušen. Například při pokusu začarovat určitou osobu je třeba mít kousek jejího těla (nehty, vlasy) nebo oděvu.

Navzdory tomu, že magie se opírá o vědou nepotvrzené zákonitosti, bývají její techniky někdy účinné. Zřejmě zde působí některé dosud neprobádané přírodní síly a psychické schopnosti. Důsledkem toho je, že prvky magického myšlení, ale i ustálené praktiky odtržené od svého původního myšlenkového systému se vyskytují prakticky v každém náboženství, byť třeba i ve formě kritizovaných „pověr“. Magie ale nekonkuruje vědě, nepokouší se vysvětlit svět, nýbrž manipulovat s ním. Je spíše předkritickou formou novodobé techniky.

2) **Mýtus**. Je na rozdíl od magie předkritickou formou novodobé vědy. Mýtus se pokouší vysvětlit a pochopit dění ve světě formou vyprávění příběhů sestavených z obrazů a symbolů za použití zvláštní logiky. Mytická logika rovněž pracuje se zákonem napodobení a ztotožnění. Mytické příběhy vznikly snad jako ústní zachycení původních dramatizací, které měly zpřítomnit určitý děj. Pomocí mýtu člověk chápal a dalším generacím zprostředkoval své pojetí původu světa (kmene, bohů apod.), ale také určité doporučené vzorce chování (např. hygienické nebo stravovací návyky) a tak pečoval o sociální a psychickou rovnováhu ve své společnosti. Mýtus nemůžeme jednoduše číst jako pověst s historickým jádrem. Výzkumem komplikované logiky mýtu se

zabývá řada disciplín – od literární vědy přes lingvistiku až po strukturalismus a hermeneutiku.

3) **Gnóze.** Je v tomto případě pokus o obecné označení různých druhů mimoracionálního poznání, takzvaného vyššího nebo tajného poznání. V náboženstvích byla vypracována řada metod, jak dosáhnout vyřazení smyslového vnímání a racionálního myšlení, aby se otevřelo přímé zření, intuitivní totální chápání:

a) Meditace – rozjímání bez myšlení.

b) Kontemplace – noření se do chrámu vlastního srdce.

c) Mystika – úsilí po splynutí s celkem světa, s duchovním principem, s bohem a rozpuštění vlastního já v něm.

d) Extáze – vytržení, povznesení se nad sebe.

e) Osvícení (inspirace, prozření) – dosažení vyššího myšlení, např. v prorokování, jasnovidectví.

Toto rozdělení je ovšem poněkud vágní. Zmíněné pojmy se totiž vzpírají přísně logickému popisu. Důležité je, že součástí téměř každého náboženství je určitá nauka představující spíše než světonázorový systém návod k dosažení autentické životní zkušenosti a k překonání nesmyslnosti existence a vlastní smrtelnosti. Mnohé náboženství chápe sebe samo jako cestu. V tom má blízko k filozofii. Nejdůležitějším rozlišovacím znamením pro náboženství je ovšem přítomnost následujícího prvku.

4) **Kult.** Základ latinského slova cultus slyšíme ve slovech kultivace, kultura. Znamená obdělávat, ale taky sloužit, uctívat, hledět si něčeho. Kult je obecný výraz, kterým se dá označit každé náboženské počínání zaměřené k nadpřirozeným skutečnostem s poníženým, služebným postojem (např. bohoslužba). V tom se odlišuje od magie, která chce disponovat, manipulovat. Užším výrazem pak je ritus (rituál), což je soubor kultických akcí s pevným pořadem čili obřad. Slovem rituál můžeme ovšem označovat i ustálený vzorec chování, který v symbolické zkratce vyjadřuje nějakou emoci nebo navazuje komunikaci. Rituální chování provádějí i zvířata. V tom případě je rituál pouhou formou jednání, například kultického. Kult však provozuje pouze člověk, je základem jeho kultury. Podstatou kultu je oběť, vzdání se něčeho ve prospěch oné vyšší moci, vůči níž se člověk nábožensky vztahuje. Smyslem oběti je v posledku obětovat sebe sama. Obětní dary (plody lidské práce, potraviny, krev a maso zvířat apod.) jsou jen symbolickou náhražkou za dar vlastního života. Za odevzdání toho nejcennějšího, co člověk má, očekává obětník od svého náboženského protějšku protislužbu – nový život, existenci vyššího typu, pravé bytí.

5) **Étos.** Je výraz, kterým se označuje způsob života určitého společenství. Každé náboženství vytváří svůj typický životní styl, ať už ustálený pouhým zvykem nebo formovaný určitými normami (etika). Může mít i negativní vymezení, pak jde o **patos** čili pasivní nesení údělu, zvládání problémů, případně až askezi, formu zákazu a odpírání si určité činnosti. Askeze má blízko ke kultickému principu oběti, při níž se člověk vzdává něčeho cenného. Jindy má však askeze za úkol člověka očistit a tak lépe soustředit jeho síly.

Z těchto pěti skladebných prvků náboženství je nejstarší magie. O náboženství však můžeme mluvit teprve tehdy, až se k ní připojí kult. Existence náboženství je prokázána už ve střední době kamenné, přičemž tato fáze vývoje lidstva má v různých oblastech světa jiné datování. Archeologické nálezy

v hrobech našich dávných předků (poloha skrčenců, kosti natřené na červeno, trepanace lebek, různé předměty) a pravěké malby v jeskyních ukazují na existenci náboženských představ a praktik, ale jejich odborná interpretace je značně rozmanitá.

NEJSTARŠÍ A NEJHLUBŠÍ VRSTVY NÁBOŽENSTVÍ

V předchozí kapitole jsme rozlišili skladebné prvky lidské stránky náboženství. V této kapitole se zaměříme na různé typy náboženského protějšku člověka.

Moderní religionistika opustila zjednodušené evolucionistické hledisko, podle něhož se až dosud představovaly jednotlivé vývojové fáze náboženství v tomto pořadí: dynamismus, animismus, fetišismus, totemismus, démonismus, polyteismus, teismus. Výzkumy totiž ukázaly, že ani jeden z těchto typů se nikdy nevyskytoval v čisté podobě. Dále se zjistilo, že tzv. nižší vývojové fáze náboženství nejsou překonány a nahrazeny vyššími, nýbrž přežívají v nich dále. Potvrdilo se rovněž, že tzv. přírodní národy nejsou přírodní v romantickém rousseauovském smyslu, ale všechny byly nějak ovlivněny velkými kulturami. Tzv. primitivní národy žijící dodnes na několika místech zeměkoule nejsou v raném stádiu rozvoje, ale jsou to většinou zbytky degenerovaných velkých kultur. Nemůžeme z nich tedy usuzovat na podobu prehistorických náboženství.

Uspořádání náboženských vrstev od dynamismu k teismu (od neosobní substance k osobnímu božství) má sice jakousi vnitřní vývojovou logiku, ale neodpovídá vždy skutečnému vývoji. Téměř všechna kmenová náboženství s převažujícím dynamickým názorem připouštějí současně existenci nejvyšší duchovní božské bytosti. A naopak i v nejpřísnějších monoteistických systémech přežívají dynamické prvky. Proto je možná lépe spíše než onu časovou osu použít prostorovou symboliku a hovořit o **vrstvách** uložených hluboko v lidské psychice, v podvědomí, v jazyce, v kulturní paměti. Přitom je třeba mít na paměti, že ani jednu z těchto vrstev nemůžeme pokládat za původní praformu náboženství, z níž se ostatní formy vyvinuly.

1) **Dynamismus**

Základem tohoto názoru je víra ve zvláštní síly (řecky dynamis), které ovlivňují svět. Jsou to síly zvláštní, tajemné, ale přesto přirozené, tzn. vyskytující se v přírodě. Není zde ještě představa transcendence, jiného, onoho světa. Tato síla je sice neosobní, sídlí ve věcech (od kamenů přes skály, potoky až po rostliny, stromy a třeba i nebeská tělesa), ale může vstupovat i do živých bytostí. Jedná se moc, která může být dobrá i zlá, vytoužená i obávaná. Věci nebo osoby nabité touto silou jsou posvátné (sakrální). **Posvátno** nebo svato (latinsky sacrum) původně znamenalo něco zvláštního, vyděleného z důvěrně známého světa. Je to něco ochraňujícího i nebezpečného. Budí to úctu i hrůzu. V odborné religionistické mluvě se vžil pojem **numinózní** (latinsky numinosum), jímž se označuje základní zkušenost člověka s něčím, co není převoditelné na jiné běžné životní zkušenosti a co se nedá beze zbytku vysvětlit poukazem na tento svět. Užívá se i melanéského pojmu pro po-

svátnou sílu – **mana**. Polynéský výraz **tabu** pak označuje věc nebo osobu nabitou nebezpečnou silou, a proto nedotknutelnou. Dynamická víra je principem magického myšlení, zejména sympatetické (kontaktní) magie. Dynamismus se nikdy nevyskytuje izolovaně. Dá se však vysledovat v pozadí například už zmíněné magie nebo fetišismu.

2) Animismus, démonismus

Tento názor úzce souvisí s démonismem. **Anima** (latinsky duše) je zpočátku spíše oživující princip než individuální osobní, i když nehmotné bytí. Představa duše se vyvinula ze zkušenosti s dechem, krví, stínem, snem a obrazem člověka ve vodní hladině. V těchto zkušenostech se spatřují počátky náboženství, ale také filozofie, vlastně myšlení vůbec, lidské kultury, lidství samého. Postupně se vyvinula představa o duši existující nezávisle na těle. Duše mohla vstupovat do člověka, do zvířat, do předmětů a zase z nich vystupovat. Všechno v přírodě bylo živé, oduševnělé. Tady mají počátek představy o záhrobním životě, převtělování duší, ale také základní filozofické otázky týkající se smrti a smyslu lidského života.

Od představy izolované duše je jen krůček k představě ducha, **démona**, dobrého či zlého. Animismus se opět nevyskytuje samostatně jako světový názor nebo náboženský systém. Je pouze patrný v pozadí magického myšlení a jednání. Ale v případě démonismu se už objevují počátky kultu, nejdříve v podobě kultu zemřelých předků, později jiných personifikovaných a antropomorfizovaných démonských sil a mocností. Kult na rozdíl od magie nejedná předmětně (substančně), ale osobně. Uctívá, prosí, slibuje, obětuje, ale vždy v přesvědčení, že náboženský protějšek je svobodný subjekt, který se nedá přinutit k určitému jednání (jak se o to snaží magie). Samozřejmě že kultické a magické praktiky se vzájemně prolínají.

3) Fetišismus, totemismus

Portugalští mořeplavci slovem *feitico* označovali předměty, jimž domorodci v nově objevených zemích prokazovali mimořádnou úctu. **Fetiš** je předmět, přírodní nebo uměle zhotovený, nabitý zvláštní silou, příznivou i nebezpečnou. V případě amuletu nebo talismanu šlo o předměty zabezpečující ochranu, užívané v duchu magické logiky. Slovem fetiš však odborně označujeme předmět, později většinou napodobeninu zvířete nebo člověka, kterému se už prokazuje určitá kultická pocta. Z fetiše se stává idol a později modla. I když se s ním i nadále provádějí magické úkony, předmět symbolicky zastupuje partnera, s nímž člověk vstupuje do vskutku náboženského, intersubjektivního vztahu. Ani fetišismus se však nevyskytuje jako samostatný náboženský útvar, zato však tvoří složku téměř všech forem náboženství.

Naproti tomu totemismus už můžeme označit za samostatný náboženský systém. Slovo **totem** v jazyce indiánského kmene Odžibvejů označuje mytického předka kmene. Totemismus má ve svém základě dynamismus i animismus. Vyskytují se v něm prvky magické i kultické. Vedle nich se však začíná vyvíjet mytické myšlení. Kmen si ústní tradicí předává vyprávění o svém původu, o své rodové totožnosti, jejíž genetická čistota je zárukou přežití a kvality života. Totem (v praxi to byl fetiš, idol nebo modla s lidskými

i zvířecími rysy) je symbol (slovní maska) sociální jednoty. Proto součástí totemismu je vedle magických praktik a kultických rituálů majících zprostředkovat životní sílu také složitý systém zákazů (tabu) týkajících se zejména lovu zvěře a uzavírání manželství. Tyto zákazy měly zřejmě zajistit kmenům předzemědělských kultur nejvýhodnější rozdělení území lovu zvěře a sběru plodů a co neefektivnější organizaci života stále početnějších skupin žijících pospolitým způsobem. Totemické zvíře bylo zakázáno lovit. Ovšem za určitých okolností kmen pojídá tabuizovaný totem, aby získal podíl na jeho nadpřirozené moci. Součástí totemismu jsou zasvěcovací (iniciační) obrady, jimiž jsou mladí muži (někdy i dívky) přijímáni do společenství kmene. Náboženství zde začíná nabývat charakteru společenského útvaru. Od této fáze je nezbytným pomocníkem religionistiky sociologie. Postupně se v náboženství vydělují osoby pověřované speciálními funkcemi: v oblasti magie šaman, čaroděj, kouzelník, v oblasti kultu kněz, v oblasti gnostické věštec, prorok, učitel, v oblasti étosu pak vůdce, zbožštěný panovník. Náboženství se začíná soustřeďovat do vyhrazeného (sakrálního) prostoru, vznikají svatyně, obětiště.

Totemismus je dnes velmi dobře probádán, protože se vyskytuje u domorodců v Americe, Africe a Asii. Tvoří významnou složku pozdějších komplikovaných náboženských útvarů, například staroegyptského náboženství. Ale je ukryt i v hlubokých vrstvách našeho nevědomí, jak ukázal například Sigmund Freud ve své knize *Totem a tabu*.

4) **Teismus**

Existuje mnoho teorií o vzniku teismu, víry v osobního boha nebo bohy. Mluví se v nich o roli totemu (idolu, modly), kultu předků či idealizovaných hrdinů. Mezi odborníky není jednoty v názoru na to, zda víra v osobního boha či bohy vznikla procesem abstrakce z animismu přes monoteismus k polyteismu, anebo procesem redukce z polydémonismu přes polyteismus k monoteismu. Nejpravděpodobnější asi bude, že všechny tyto procesy probíhaly současně.

Bůh (božstvo) se od ducha (duše) nebo démona liší tím, že je víceméně nadřazen tomuto světu. Se světem je sice spojen, ale ne podstatně, projevuje se v něm jedině ze své svobodné vůle. Panteismus (víra, že všechno je božské) je svým způsobem víra paradoxní, protože je-li bůh ve všem a všechno je v bohu, pak to znamená, že svět je povýšen na božství, což je v podstatě maskovaný materialismus a ateismus. Panteismus není samostatný náboženský systém, je to jen jistá tendence vyskytující se v některých teistických směrech.

Polyteismus (víra ve více bohů), monoteismus (víra v jednoho boha) či hnoteismus (víra uctívající jednoho boha, ale připouštějící existenci jiných) se objevuje ve chvíli, kdy člověk začíná přecházet k usedlému pastevecko-rolnickému životu. V nejstarších a nejhlubších vrstvách nacházíme totiž božstva spjatá s vegetativním cyklem v přírodě. V pojetí božstev se však odrážejí i změny v uspořádání společnosti, zejména lidské role ve vznikající rodině. Stále komplikovanější mytická vyprávění modelují vztahy v patriarchální či matriarchální společnosti. S rozvojem národních kultur a raných civilizací

nabývají bohové stále abstraktnějších rysů. Mytologie začíná řešit univerzální otázky, například kosmologické. Pouhý náboženský étos se mění na náboženskou etiku. Nedá se však říci, že by existovala přímá vývojová linie od „primitivních“ bohů nesoucích ještě zoomorfni rysy (např. staroegyptští bohové jsou zobrazováni jako bytosti zpola lidské a zpola zvířecí) přes antropomorfni bohy až ke zbožštěným abstraktním ideálům (čistý duch, nadjá, pravda atd.). Spíše se zdá, že všechny tyto fáze existovaly vždy současně, ale byly rozličně akcentovány.

Odborníci se snažili najít nějakou lidskou pospolitost či vrstvu psychiky, která by byla prosta náboženství (ateistická), ale dosud se jim to nepodařilo. Zdá se, že náboženství je antropologická konstanta. Ateistický (bezbožecký) může být filozofický systém nebo světový názor. Takový systém se pokoušeli vytvořit už ojediněli myslitelé starověku a středověku. V novověku byly tyto pokusy četnější. V současné době se k ateistickému světovému názoru hlásí miliony lidí na celém světě a jejich počet roste. Religionisté však tvrdí, že náboženství je jev natolik široký a hluboký, že je neodmyslitelně spjat s kulturou, filozofií, uměním, vědou, takže člověk nenáboženský ve skutečnosti nemůže existovat. Náboženství se však může maskovat nějakou svou sekularizovanou (zesvětštěnou) podobou anebo – jak potvrzují psychologové – může být zatlačeno do oblasti nevědomí.

TYPOLOGIE A KLASIFIKACE NÁBOŽENSTVÍ

Z praktických důvodů třídí religionisté náboženství do různých skupin. Používají přitom například tato třídící hlediska:

- 1) Geografické – podle rozšíření v jednotlivých oblastech světa.
- 2) Etnografické – podle příslušnosti ke kmeni, národu, kultuře.
- 3) Genetické – podle původu a vzniku. Např. náboženství prvotní a druhotná, odvozená z jiných soustav, reformou nebo vzájemným vlivem, náboženství zaniklá a náboženství živá apod.
- 4) Sociologické – podle typu a struktury náboženské pospolitosti.
- 5) Systematické – podle subjektivního filozofického přístupu badatele

Dnes obvykle převládá kombinované hledisko, např. spojení etnografického a sociologického.

V tomto přehledu se uplatní pouze dělení geografické (podle světadílů), genetické (náboženství zaniklá a živá) a systematické (náboženství partikulární, tzn. omezená na kmen, národ, kulturu, náboženství univerzální, tzn. nadnárodní, nadkulturní, a náboženství synkretistická, tzn. smíšená z různých systémů).

KMENOVÁ NÁBOŽENSTVÍ

Dříve se užívalo označení primitivní náboženství nebo náboženství přírodních národů, případně náboženství prvobytně pospolné společnosti. Jde o lidské pospolitosti, které se většinou ještě nestačily zformovat v národ, neměly písmo, neměly stát, ale hlavně neměly ještě dostatečně reflektující společenské sebevědomí, které by jim umožňovalo výrazněji abstraktně myslet a vydělit

se z celku přírodního prostředí. Náboženství těchto společenství můžeme zkoumat buď z archeologických nálezů, nebo přímým výzkumem v oblastech, kde se ještě dnes vyskytují. Druhotně můžeme sledovat zbytky těchto náboženských systémů ve folklóru a pověrách vyšších kultur a náboženských forem. Původní domorodé kmeny v odlehlých oblastech Jižní Ameriky, Afriky, Indonésie, Oceánie a Austrálie v posledních desetiletích dokonale probádali odborníci mnoha vědeckých oborů, včetně religionistů. Interpretace religionistických zjištění je však značně náročná, protože vyžaduje mezioborový a systémový přístup. Filozofická a světonázorová orientace autora zcela mění perspektivu obrazu, který o příslušném náboženství načrtne. Největším problémem je zdržet se předkritického hodnocení stupně rozvoje příslušné kultury a náboženství.

Co se předmětu náboženství týče, v kategoriích kmenových společenství najdeme vrstvu dynamismu, animismu, démonismu, fetišismu, totemismu a někdy i náznaky teismu. Co se lidského přístupu týče, jsou tato náboženství složena z magie, kultických rituálů, zárodečné mytologie a nepatrných stop gnóze a etiky.

Náboženství prostupuje celý život kmene, takže je téměř nemožné odlišit sakrální (posvátné) od profánního (světského). Charakterizuje je všudypřítomná magie (zařikávání, manipulace s amulety, talismany, fetiši) kombinovaná s propracovanými technikami (rytmický zpěv, tanec, užití drog) navozování změněných stavů vědomí (sny, tranzy, halucinace), v nichž se zřejmě uvolňují neznámé psychické síly a schopnosti. Magie je zaměřena především na lov, boj, sex, vegetativní cyklus (počasí), nemoci těla a duše, včetně sociálně psychických poruch. Rozrůstající se kult se pak v rovině démonických představ orientuje zejména na pohřební obřady, nakažlivé nemoci a širší přírodní jevy (bouře, sopky, nebeská tělesa). Kult nemá ještě slovní podobu (modlitby, chvály), zařikávání je praktika magická, ale zato se brzy utváří princip oběti, jímž se kultická pocta snáze vyjadřuje. Oběti byly určeny duchům zemřelých, démonům, totemovým bytostem. Podstatou oběti bylo odevzdat životní sílu. Proto se obětovala potrava, nástroje obživy, určité orgány obětních zvířat, v nichž se spatřovalo sídlo života, případně i lidské oběti. Oběťmi si chtěl člověk ducha, démona či božstvo naklonit. Jiné úkony měly zase za úkol člověka před zlým démonem chránit, například zabránit pomocí masky, malování těla nebo změny jména, aby démon člověka poznal.

S postupující organizací a diferenciací společenského života se i náboženství utváří jako spolek, často s některými tajnými (mysterijními) rysy, do nichž je třeba nováčky zasvěcovat. Vyvíjí se úřad šamanů (pro oblast magie) a kněží (pro oblast kultu), zatímco až dosud tyto funkce zastával v podstatě každý, později pak starší představitel rodu či rodiny. Začínají se vydělovat sakrální prostory, například hroby, obětiště, vznikají první svatyně.

ZANIKLÁ NÁBOŽENSTVÍ DÁVNÝCH NÁRODŮ A KULTUR

Přechod mezi kmenovým a národním společenstvím je složitý a dlouhodobý proces. Vývoj náboženství souvisel se změnami ve společnosti, a je proto dosti nejednoznačný a nezřetelný. V každém případě ale hlavní náboženské systémy starověku charakterizuje vyspělý polyteismus a bohatá mytologie.

Předchozí vrstvy náboženství jsou však stále živé a vystupují, ovšem teisticky přeznačené, na povrch.

Člověk se postupně vymaňoval ze závislosti na přírodním prostředí a v souvislosti s tím se učil stále více abstraktně myslet a zevšeobecňovat. Z démonismu a totemismu se tak vyvinula představa transcendentního (svět přesahujícího, světu nadřazeného) božstva. Kult předků, zvláště hrdinů, nabyl politického zabarvení a vedl ke ztotožnění božstva s národním vůdcem. Ze složitého systému tabu se procesem interiorizace (zniternění) vyvinula náboženská etika, v níž bohové byli ručiteli a soudci spravedlnosti. Z národních mýtů se stávají mýty všelidské, pojednávající o vzniku světa, stvoření člověka, rozdělení národů a národních území, ale i o vztazích a dělbě úkolů mezi bohy i lidmi.

1) **Přední Asie**

Mezopotámie, území mezi řekou Eufratem a Tigridem, je pokládána za kořebku lidstva. Přesto všechny vyspělé kultury, které zde vznikly, vytvořily kmeny, které sem přišly odjinud a smísily se s domácím obyvatelstvem. Už v mladší době kamenné přicházejí z jihu Sumerové, ze západu semitští Akkadové, ze severu árijské kmeny. Zpočátku zakládají drobné městské státy, z nichž mocní panovníci sjednocují velké říše, které se ale obvykle dlouho neudrží, rozpadají se a dávají vzniknout novým říším. Nejstarší říše sumerská vznikla kolem roku 2750 př. n. l. Postupně splynula s říší akkadskou, ale podlehla náporu Elamitů asi roku 2200 př. n. l. Elamity porazil král Chamurapi (1958–1816), který utvořil říši nazvanou podle nového hlavního města Babylón. Už za Chamurapiho potomků však říši rozvrátili Chetitě. Mocenskou štafetu převzali Asyřané, kteří roku 1250 dobyli Babylón. Říše nekulturních asyrských válečníků se udržela dosti dlouho jen díky tomu, že převzala vyspělou kulturu starobabylónskou. Babylónané ve spojení s Médy se vzchopili k odporu a roku 612 př. n. l. dobyli hlavní město asyrské říše Ninive. Tzv. novobabylónská říše dosáhla nejvyššího rozkvětu za krále Nebúkadnesara. Ale po jeho smrti se začala rychle rozkládat a stala se snadnou kořistí perského krále Kýra (538 př. n. l.). Perská říše trvala až do roku 333 př. n. l., kdy ji dobyl Alexandr Makedonský.

Poněkud stranou tohoto dění, v Malé Asii, se rozkládala mohutná říše Chetitů. A v úzkém syropalestinském prostoru bylo několik menších kultur a státních útvarů (Kanaan, Foinikie, Izrael), pozoruhodných ovšem tím, že uprostřed nich vzniklo židovství a křesťanství.

Na předoasijských náboženstvích je patrné, že toto území bylo křižovatkou všech tehdejších kultur. V náboženství se odrážejí i přírodní a společenské podmínky života tamních národů. Poměrně vyspělé civilizace vznikaly díky rozsáhlým projektům zavodňování zemědělské půdy. Tato technicky náročná díla může zvládnout jedině dobře organizovaná společnost. Hierarchický řád a poslušnost je proto v těchto kulturách charakteristikou politickou i náboženskou. Zápas proti mocným silám přírody a slepým silám osudu je v podstatě základním schématem předoasijského náboženského zápasu proti chaosu, rozkladu a smrti.

Tento zápas se odráží i v mytologii, která si navzdory střídání a překrývání kultur zachovává zhruba stejný půdorys. Bohové mají ještě znaky démon-

ské a totemické, jsou spjati s přírodními cykly, ale postupně nabývají abstraktních rysů a stávají se transcendentními a etickými autoritami. Pozoruhodné je, že hlavní bohové se vyskytují ve trojicích, v nichž se vzájemně doplňují. První velkou trojici tvoří Anu, Enlil a Ea. Anu je pán oblohy, otec bohů, původce světa. Enlil je pán země a má dvojznačný charakter, může být dobrý i zlý. Ea je pán podsvětí, ale také podzemních vod, a proto i pán života. Druhou velkou trojici tvoří Sin, Šamaš a Ištar. Jde o původně astrální božstva, protože Sin je bůh Měsíce, Šamaš bůh Slunce a Ištar bohyně Venuše. Ištar je jediná skutečná bohyně v sumersko-babylónsko-asyrském panteonu. Ženské postavy se tam sice vyskytují, ale jen jako manželky bohů. Ištar je bohyně matka, dárkyně života. Vystupuje jako bohyně lásky, plodnosti, lovu i války. Její kult byl velmi rozšířen a vzbuzoval i citově vznícenou zbožnost.

Někteří bohové byli ctěni jen v určitých místech, například Marduk byl městským bohem Babylónu, Ašur byl králem bohů se sídlem v asyrském hlavním městě. Předoaasijský polyteismus má tedy podobnou strukturu jako společnost – je monarchický.

Ve všech národních náboženstvích se v různých obměnách vyprávějí tři základní mýty: o stvoření člověka, o potopě světa a o střídání vegetačních období. Nejznámější mýtus o stvoření světa se jmenuje Enuma-eliš. Hlavním tématem je zápas boha Marduka proti mořské obludě Tiámat, symbolizující chaos. Bůh Ea, povstálý z vody, představuje nový pořádek, a proto tvoří člověka, Adapa, aby měl být kým uctíván. Díky žárlivosti ostatních bohů však člověk není obdařen věčným životem a musí zůstat na zemi. Nejznámější zpráva o potopě světa je v eposu o Gilgamešovi. Bůh Ea se rozhodl zničit hříšné lidstvo. Avšak smiloval se nad jedním člověkem, Utnapištim, a poradil mu, aby si postavil velikou loď, s jejíž pomocí zachrání sebe i svou rodinu, včetně zvířat a movitého majetku. Třetí nejrozšířenější mýtus je příběh o Tammuzovi a Ištar. Tammuz je bůh jara, který v žáru léta hyne. Ištar, jeho dvojnice, současně sestra, manželka i milenka, pro něj truchlí, sestupuje za ním do podsvětí. Na zemi mezitím ustává veškerý život. Ištar se podaří Tammuze vzkřísit živou vodou, Tammuz se vrací zpět na zem a začíná opět jaro. Tyto mýty ovlivnily všechny okolní náboženství, takže se s jejich obdobou setkáváme v Egyptě, v Řecku a v neposlední řadě i v židovském Starém zákoně.

Podobně i předoaasijské kultické rituály zasahovaly svým vlivem hodně daleko a můžeme je vysledovat v mnoha pozdějších náboženstvích, ale také – všelijak přeznačené a transformované – v lidových obyčejích různých národů. Mezopotámská náboženství se vyznačují bohatým chrámovým kultem, početnou a hierarchizovanou kastou kněží, věstců a čarodějů a také chrámových panen provozujících chrámovou prostituci. Chrámy se postupně zdokonalovaly, až vyrostly do podoby stupňovitých pyramid, z nichž nejvyšší – „babylónská věž“ – dosahovala 200 metrů. Pyramidy (zikkuraty) sloužily jako obětiště, ale pravděpodobně také jako astrologické a astronomické observatoře. Kněží a mágové byli vzdělaní, pěstovali matematiku, hvězdářství, věnovali se léčení nemocí, znali písmo a psali literární díla.

Zbožnost, zejména v Babylóně, nabývala rysů vysloveně osobního citového vztahu k božstvu. Objevuje se mystika jako cesta k vnitřnímu sjednocení s bohem a také gnostické mysterium jako zasvěcení do tajného poznání.

Za krále Chamurapiho byl vypracován první státní zákoník pozoruhodný tím, že se neodvolává na božskou, ale na lidskou, královskou autoritu. To bylo ovšem umožněno tím, že určité náboženské etické zásady vešly lidem natolik do povědomí, že vzniklo svědomí, které automaticky sankcionovalo nevhodné jednání. Někteří babylónští bohové (asyrští už méně) byli představováni jako soudci, kteří vidí do lidského srdce, trestají každou nespravedlnost a přejí si, aby člověk žil v pravdě a lásce.

V předoasijských náboženstvích není výslovná víra v posmrtný život, zmrtvýchvstání nebo stěhování duší. Duchové zemřelých odcházejí do říše stínů. Přesto se ale konaly výpravné pohřební obřady, do hrobů se dávaly dary a na hrobech se ve výroční dny konaly oběti.

Náboženství starověké Přední Asie jsou velmi dobře probádána, zejména díky zájmu křesťanských teologů, kteří chtějí znát pozadí biblických paralel s orientální mytologií. V bádání se uplatnili také naši odborníci, takže máme v češtině poměrně bohatou odbornou i populární literaturu.

Jedině o staroperském náboženství toho víme málo. V 7. stol. př. n. l. náboženský reformátor Zarathuštra proměnil staré náboženství ve vyspělý náboženský etický systém přezívající dodnes. Toto náboženství řadíme mezi současná světová náboženství. Vrstva původních perských náboženských představ se dá už dnes jen neúplně dešifrovat. Jisté je pouze to, že bohové byli ztotožňováni s přírodními živly a vyskytovali se vždy v protikladných dvojicích. Mezi nejvýznamnější patřili Ahura-mazda, bůh nebe a světla, Mitra, ručitel spravedlnosti, a Ahriman, zlý duch smrti. Kromě obvyklé magie a obětních rituálů měli Peršané jednu zvláštnost – užívali k náboženským účelům opojnou šťávu z neznámé rostliny, zvanou haoma, která pro ně měla posvátný charakter.

2) Egypt

Egypt na rozdíl od Mezopotámie nebyl křížovatkou kulturních vlivů. To vysvětluje charakteristickou stálost jeho kulturních a náboženských forem. Podobně jako Mezopotámie byl však Egypt odkázán na rozsáhlé zavodňovací projekty, které si vynutily zřízení raných civilizací s vysokým stupněm organizace společenského života. První vlna sjednocování malých městských států nastala už ve 4. tisíciletí př. n. l. Vznikla říše hornoegyptská a dolnoegyptská. Kolem roku 3200 př. n. l. sjednotil obě říše král Meni a vznikla tzv. Stará říše s hlavním městem Memfis. Kolem roku 2200 př. n. l. se tato říše rozpadá v řadu městských států, které se ale zakrátko opět sjednocují v tzv. Střední říši s hlavním městem Théby. Tato říše trvala asi 300 let, než ji rozvrátili Hyksóti. Po jejich vypuzení (kolem roku 1600 př. n. l.) nastává tzv. Nová říše a největší rozkvět Egypta. Říše sice prožívá politické a společenské zvraty, ale udrží se až do roku 525 př. n. l., kdy ji o samostatnost připravil perský král Kambyzes. Doba Alexandra Makedonského učinila konec svérázné egyptské kultuře, která však přezívá dál rozpuštěna v synkretistické kultuře helenistické.

Na egyptské náboženství měl vliv tuhý centralismus státní moci, úzkostné sledování přírodních cyklů (záplav) podle pohybu nebeských těles a hledání řádu při rozměřování půdy a spravedlivém řešení společenských konfliktů.

Egyptský panteon je nejbohatší ze všech mytologických systémů. Počet bohů jde do tisíců a religionisté vydávají pro lepší orientaci slovníky (viz V. Zamarovský: Bohové a králové starého Egypta). Všichni bohové ovšem nebyli uctíváni současně na všech místech. Zpočátku to byli bohové s výrazně přírodními totemickými rysy. Egyptané s mimořádnou oblibou prokazovali náboženskou poctu zvířatům. Později to byla spíše božstva astrální, až konečně byli (ne ovšem tolik prostým lidem jako spíše kněžími) ctěni bohové představovaní velmi abstraktními filozofickými pojmy.

Nejvýznamnější bůh je sluneční bůh Re (Ra). Později, když splynul s thébským bohem Amonem, byl nazýván Amon-Ra. Zajímavou božskou postavou je Usírev (řecky Osiris). Je to současně bůh i pračlověk, zakladatel egyptského státu i tvůrce jeho kultury. Jeho dvojnicí je bohyně Eseta (řecky Isis). Mýtus o Usírevově násilné smrti a jeho zázračném vzkříšení zásluhou Esety připomíná babylónský mýtus o Tammuzovi a Ištar. V pozadí je jistě vegetativní cyklus, ale snad taky spor mezi Horním a Dolním Egyptem. Usírev už nese určité rysy boha spasitelského typu, typického pro pozdější náboženské formy.

Rozšířený byl kult boha Ptaha, ctěného v podobě býka. Thovt, s hlavou volavky, byl bůh Měsíce, ale také času, moudrosti, řeči a písma. Anúpev, s hlavou šakala, byl bohem mrtvých, patronem balzamovačů. Hor, syn Esety, byl první bůh, kterého si přisvojila za státního boha jedna vládnoucí dynastie v Dolním Egyptě. Od té doby byl pak každý faraon uctíván jako syn boha (Rea, Hora, Thovta apod.).

K zajímavé události došlo ve 14. století př. n. l. Faraon Amenhotep IV., panovník idealisticky oddaný pravdě, během své 17 let trvající vlády bojoval proti neupřímnosti a lži v politice, umění, životě veřejném i soukromém, usiloval o návrat k přírodě a přirozené lidové řeči. Roku 1375 př. n. l. se pokusil zreformovat i náboženství. Potlačil celý polyteistický panteon s Amonem v čele a nastolil první výlučně monoteistické náboženství na světě – kult slunečního boha Atona. Pozoruhodné přitom je, že Aton byl bohem neosobním (jako abstraktní princip života) na rozdíl od osobního slunečního boha Rea. Atonovo náboženství bylo spíše etické než kultické, hlásalo dokonce myšlenku rovnosti všech lidí a národů. Reforma Amenhotepa IV. (který si dokonce změnil jméno na Achnaton) však narazila na silný odpor prostého lidu, ale zejména Amonových kněží. Amenhotepův syn Tutanchaton byl přinucen povolít opět kult Amona (a změnit si jméno na Tutanchamon). Nakonec byl zbaven trůnu a patrně úkladně zavražděn. Jeho hrobka (jedna z mála nevyloupených) byla v naší době objevena.

V náboženství prostých Egyptanů převládaly prvky magické. Ale kult provozovaný kněžími ve stále větších a nádhernějších chrámech byl velmi populární. Obřady v chrámech měly zřejmě za úkol znázorňovat a zpřítomňovat události ze života bohů, tzn. modelovat situace, o nichž vyprávěly mýty. Lidová zbožnost byla poměrně zaostalá, zato kněží přistupovali ke svým bohům se značnou citovou hloubkou, někdy až mystickou, vyjadřovanou bohatou náboženskou literaturou. V pozdějších dobách vznikala i gnostická mysteria, tajné obřady, v nichž bylo adeptům zprostředkováváno poznání skrytých věcí a dosažení vyšší moudrosti.

Jednu z nejdůležitějších složek egyptského náboženství tvoří víra v posmrtný život. Podle tehdejších představ duše zemřelého odchází do Usí-

revovy říše mrtvých, kde se musí ospravedlnit před 42 soudci. Podle Egyptské knihy mrtvých se však člověk může vyhnout trestu díky své chytrosti nebo magickým praktikám. Mezitím ovšem duch zemřelého (nebo spíše jeho životní princip) zůstává i po smrti po určitou dobu vázán na tělo. Proto je potřeba se postarat o zachování těla. To dalo vzniknout praxi balzamování mrtvol a ukládání rozmanitých předmětů do hrobu. O tom, zda pyramidy sloužily za hrobky faraonů, chrámy či vědecké observatoře, se dodnes vedou spory.

Egyptské náboženství vedlo lid k vysoké etické uvědomělosti, jistě také díky víře v posmrtný soud. Egyptští bohové však nebyli pomstychtiví a přísní (jako např. asyrští), často byli laskaví, odpouštěli, chtěli člověka zavázat k dobrovolnému přijetí mravní odpovědnosti. Egyptské náboženství se po tisíciletí téměř neměnilo, nepodléhalo cizím vlivům, zato samo značně ovlivnilo okolní národy, zejména Řeky v době helenistické. Prvky egyptského náboženství se dají vystopovat i u Židů, včetně literární inspirace některých biblických pasáží. Egyptské náboženství stále poutá pozornost nejen odborníků, ale i nábožensky založených lidí a bývá předmětem jak výzkumu, tak spekulací. I v egyptologii se proslavili naši badatelé, a proto v řadě českých publikací máme možnost získat velmi podrobné informace o dějinách a náboženství starého Egypta.

3) **Řecko**

Řecko má velmi členité pobřeží s množstvím přístavů, což způsobuje, že jak řecká kultura, tak náboženství jsou ovlivněny stykem s jinými národy. Náboženství rovněž odráží svéráz řecké společnosti, například i v tom, že existují jakoby dvě samostatné vývojové linie náboženství, aristokratická a lidová.

Nejstarší kulturu v této oblasti vytvořila Krétská říše (mínojská) v letech 1300–1200 př. n. l. V jejím náboženství zjišťujeme běžné animistické a totemické představy, ctění zvířat, stromů, kamenů. Počínající kult byl soustředěn spíše do jeskyň a malých rodinných chrámů. Pozoruhodné je, že kněžský úřad vykonávaly ženy.

Počátek vlastních řeckých dějin je však spjat až s mykénskou kulturou, která trvá od 14. do 12. století př. n. l. Nejstarší řecké náboženství bylo sice ovlivněno krétským, ale některé prvky má vlastní, například kult předků a národních hrdinů, který na Krétě doložen není. Pro mykénské náboženství je typický kult bohyň Atény a Artemidy. Z mužských bohů je znám Zeus, který je však spojován s vegetativním cyklem a nese rysy babylonského Tammuze a egyptského Usíreva.

Další epochu ve vývoji řeckého náboženství můžeme nazvat homérská, protože důležitým pramenem informací o tehdejší mytologii jsou eposy Ilias a Odyseia. Změny ve společnosti se projeví i v uspořádání homérského panteonu. Proti úzké vrstvě válečnické aristokracie stál prostý lid, složený ovšem ze svobodných rolníků, řemeslníků a obchodníků. Rodové a kmenové zřízení se rozpadá a vzniká stát s výrazně kolektivním vedením. Bohové homérského období jsou antropomorfní s idealizovanými ctnostmi, ale i zcela realistickými nectnostmi. Řídí svět ze svého olympského shromaždiště. Zeus, pán blesku, se postupně stává vládcem bohů i celého světa. Jeho manželkou je Héra. Athéna, o které se začalo věřit, že se zrodila z Diovy hlavy, byla bo-

hyní moudrosti, řemesel, umění a vědy. Apollón byl jedním z nejdůležitějších bohů. Původně měl ještě přírodní rysy, byl bohem Slunce a světla, později zastával roli spasitele vysvobozujícího ze zla a nemoci. Je to bůh umění, věštby, harmonie, zkrátka ztělesnění ducha klasické řecké kultury. Artemis, Apollónova dvojnice, krásná panenská bohyně, byla ručitelkou lásky a plodnosti. Zaměřovaly se na ni orgiastické kultury převzaté patrně z východu. Afroditá, bohyně krásy, mládí, jara a lásky, nese některé rysy babylónské Ištar. Prostý lid uctíval Poseidóna, boha moří, Gaiu, bohyni země, Hermu, ochránce stád a božského posla, Eróta, boha lásky a celou řadu dalších menších bohů a démonů.

Zvláštní kult byl věnován hrdinům, přičemž není jasno, zda tyto postavy mají historický podklad nebo jsou to degenerovaní starší bohové. Kult byl v homérském období velmi jednoduchý, chrámy existovaly zřídka, oběti nekonal kněží, ale každý, kdo si potřeboval boha naklonit. V lidovém náboženství přežívá spíše magie.

Neobyčejně bohatou řeckou mytologií nám zachytili epičtí básníci, zvláště Hésiodos (8. století př. n. l.). Tyto řecké báje se staly zdrojem inspirace pro mnohé další národy a jejich náboženství.

V archaickém řeckém období, od 8. do 6. století př. n. l. ustupuje moc staré rodové šlechty a posiluje se vliv finanční aristokracie a otrokářského státu. I v náboženství dochází k přesunu důrazů. Lid hledá u bohů ochranu před nepřízní přírody, osudu, ale i politiky, očekává od nich moudré poučení a vysvobození z etického chaosu. Roste význam Apollóna, zejména díky proslulé delfské svatyni, a také Atény, ochránkyně aténskému státu. Lidový kult dostává ráz velkých slavností s politickým a kulturním významem. Stavějí se nové velké chrámy.

Vedle toho se z Přední Asie a Egypta začínají šířit gnostická mysteria, v nichž se uplatňuje rodící se individualismus a citová zbožnost. V řeckých dějinách začíná klasické období (5. – 4. století př. n. l.), v němž náboženství získává svou novou paralelu v rodící se filozofii. Pod jejím vlivem se v aristokratické náboženské linii bohové stávají abstraktními ideálními konstrukcemi s výrazně etickými rysy. Antropomorfní polyteismus se místy mění až ve filozofický panteismus. Na druhé straně v lidovém náboženství došlo k rozmachu mysterijních obřadů. Nejpopulárnější byla eleusinská mysteria Demétera. V obřadu šlo o dramatické znázornění vegetativního mýtu, ale byl tu přítomen i prvek zasvěcení do tajného poznání a objevuje se už i myšlenka vykoupení z hříchu a dosažení osobní spásy, záchrany duše před smrtí. Známá byla i orfická mysteria Dionýsova. Dionýsos byl bůh vína, ale také rostlinné mízy, životní síly. Mysteria měla ráz hlučných a rozpustilých slavností (bakchanálií). S bohem Dionýsem splynula pověst o pěvci Orfeovi a do mysterijních obřadů pronikl ještě prvek extatické hudby a tance.

Za helenistického období, které nastává příchodem Alexandra Makedonského (338 př. n. l.), je náboženství ještě více charakterizováno synkretismem (splýváním náboženských prvků různých národů). Vede to k tomu, že náboženství získává univerzální, nadnárodní charakter a ve své aristokratické linii nabývá náboženská víra mysticko-filozofické podoby. Na druhé straně ale i klasická řecká a pozdější helenistická filozofie řeší řadu náboženských otázek a v praxi má často podobu lidového etického náboženství, které koná misii a učí cestě života (například epikurejci a stoici).

4) **Řím**

Nejstarší kulturu na italském území vytvořili Etruskové v 8. století př. n. l.

Ctili Slunce, Zemi, vodu, zvířata, stromy, kameny. Božstva se vyskytovala v trojicích, například Tinia, Uni, Minerva. Etruskové však postupně ztráceli svébytnost, podléhali řeckým vlivům a ustupovali sílící moci Římanů. Město Řím bylo založeno roku 753 př. n. l., ale v té době bylo římské náboženství ještě silně totemické (jak o tom svědčí i vlčice kojící Romula a Rema, zakladatele Říma). Kult byl soustředěn do rodinného prostředí a byl určen zvláště duchům zemřelých předků. Brzy se však objevují první bohové, o nichž není možno říct, zda jsou původu etruského nebo římského, ale zato jsou ovlivněni řeckými náboženskými představami. Jupiter nese rysy řeckého Dia, jeho manželka Juno připomíná řeckou Héru. Bůh jara a vegetace Mars se později stává bohem války. Diana, panenská bohyně světla a života, ztotožněná s řeckou Artemidou, Venuše, bohyně jara, podobná řecké Afrodité, bohyni lásky. Původně etruská Minerva nabyla rysů řecké Atény.

Římané uctívali celou řadu dalších bohů, z nichž většina měla původ v totemických představách italských kmenů, ale postupně byla ztotožněna s bohy řeckými. Kněží bylo poměrně málo, oblíbení byli spíše věštcí. Kult měl podobu rodinných a společenských slavností, zbožnost byla málo osobní a citová, náboženství bylo celkově značně formální, a tudíž málo etické.

Za římské republiky, od 5. do 3. století př. n. l., do náboženství pronikaly v ještě větší míře řecké prvky, mytologické i filozofické. Bohové se začali výrazně antropomorfizovat, náboženství se etizovalo, starý kult upadal, šířila se náboženská vlažnost a skepse. Pozornost lidu se upírala spíše k věštbám, populární byly tzv. Siblyny knihy a kult řeckého boha Apollóna.

V císařském období, od 1. století př. n. l., je náboženství už zcela helenistické, tzn. synkretistické a univerzální. Doplněno je pouze povinným kultem zbožštěných císařů. Velmi oblíbené byly mysterijní kulty bohyně Kybélé a boha Mithry, původem z Persie. Kybélíny slavnosti měly přírodně-orgiastický charakter, Mithrovy zasvěcovací obřady měly spíše kosmologicko-etický charakter.

Náboženství starých Římanů je málo originální. Pro další vývoj Evropy je však velmi důležité, neboť představuje, spolu s novopytagorejskou a novoplatónskou filozofií a židovstvím (zvláště naukou Filóna Alexandrijského), podloží, na němž vybudovalo křesťanství svou náboženskou kulturu.

5) **Střední Evropa**

V prehistorické době byla střední Evropa osídlena Kelty. O jejich kultuře, která dosáhla rozkvětu kolem 2. století př. n. l., víme jen z archeologických nálezů a písemných zpráv řeckých a latinských autorů, protože Keltové sami písmo a literaturu neměli. Keltové v duchu animistických a totemických představ ctili stromy, zvířata a kameny. Známé jsou jejich megalitické stavby, obří kameny zvané menhiry a dolmeny, sloužící kultickým a snad i astronomickým účelům. Později se objevují antropomorfní bohové. Řada z nich je ale odvozena z římského panteonu, zejména na území dnešní Francie, kde žili Gallové, jako například Merkumer, připomínající Merkura, Taran, podobný Jupiterovi, Belenus, srovnávaný s Apolónem. Vedle bohů byli ctěni

i národní hrdinové, neboť Keltové věřili v posmrtný život, do něhož se vcháží odměnou za pozemské zásluhy. Kult se rozvíjel spíše v souvislosti s pohřebními obřady než s bohůctou. Ani oběti nebyly v první řadě určeny bohům, ale byly chápány jako magická záruka plodnosti a ochrana před nebezpečím. Časté byly i lidské oběti. Obřady konali kněží obvykle v posvátných hájích. Oblíbení byli věštcí, druidové, kteří věštili podle vnitřností zvířat, z letu ptáků, pohybu zvěře. Keltské náboženství bylo však už v prvních stoletích našeho letopočtu, zejména v Gallii a Británii, překryto křesťanstvím.

Od 2. stol. př. n. l. pronikaly ze severovýchodu do střední Evropy germánské kmeny. Dlouhou dobu představoval Rýn a Dunaj hranici mezi Germány a římskou říší, ale v 5. století n. l. Germáni římskou říší definitivně rozvrátili. O germánském náboženství máme jen nepřímé zprávy z římské literatury a pozdějších křesťanských polemik. Ozvěna starogermánských mýtů se zachovala v islandském eposu Edda a finském eposu Kalevala. Původní germánští bohové byli Thor, bůh počasí a plodnosti, Wodan, bůh války, a Frigg, bůh míru a rodiny. Víra v posmrtný život se projevuje spíše strachem z duchů zemřelých (upírů) než jejich kultickým uctíváním. Stykem s římskou říší přejímali Germáni řadu helenistických náboženských představ, včetně mysterijních obřadů. Mysterijní prvek byl významným návazným bodem pro křesťanskou misii, která nakonec starogermánské náboženství pohltila.

Po Germánech přicházeli do střední Evropy asi od 5. století n. l. Slované. O původním náboženství Slovanů máme ještě méně zpráv než o Keltech a Germánech. V nejstarším období byla jistě vrstva animistická a démonická. Slované věřili v posmrtný život a dokonce i v převtělování duší do zvířat, stromů, skal či potoků. Ctění zemřelých předků tak souviselo s totemismem. Víra v bohy vzniká poměrně pozdě, snad až pod nepřímým vlivem křesťanství. Uctíván byl bůh stád Veles, bůh hromu Perun, bůh věštby Svantovít, nazývaný někde Triglav, jinde Radegast. Z bohyň je možno jmenovat Vesnu, Děvanu a Moranu. Slovanské náboženství přežívá ještě dlouho v lidových tradicích, překryto křesťanstvím.

6) Předkolumbovská Amerika

Na území dnešního Mexika se rozkládala říše starých Aztéků. Byl to kulturně vyspělý teokratický stát, v němž vládce byl současně zástupcem nejvyššího boha a veleknězem. Vysoký stupeň společenské organizace, ba až byrokracie, se projevil i v náboženství, kde zhruba 300 uctívaných bohů bylo kněžími utříděno do přesného teologického systému. Rovněž mytologie byla velmi propracovaná. Obsahuje mýty o stvoření světa, o vzniku aztéckého státu, ale také o potopě světa a o stavbě věže, připomínající biblické příběhy. Nejvyšší bůh, Huitzilopochtli, nesoucí totemické rysy kolibříka, byl bůh Slunce a války. V aztéckém náboženství se odráží charakter tohoto krutého a válečnického národa. Bohové jsou většinou temné krvežíznivé bytosti, které je třeba uplácat četnými oběťmi, zvláště lidskými. Hlavní oběť spočívala v tom, že vybraný mladík, který byl po určitou dobu připravován na to, aby symbolizoval božstvo, byl na oltáři šesti kněžími rituálně zavražděn a jeho ještě živé srdce bylo hozeno k soše božstva. U jiných obětí šlo prostě o prolévání množ-

ství krve, někdy i desetitisíců lidí najednou, většinou válečných zajatců, nebo o prolévání slz, například dětských obětí. Součástí obětních rituálů byl i kanibalismus. Obřady vykonávali početní, hierarchicky přísně kastovaní kněží v množství chrámů, z nichž největší měly tvar stupňovitých pyramid, které sloužily i jako kalendáře a astronomické observatoře. Mezi prostým lidem převládala spíše magie a strach ze státních bohů, ale mezi kněžími se, zvláště v posledním období před příchodem Španělů, rozšířila osobní, mysticko-filozofická zbožnost vyjadřovaná náboženskou poezií.

Mayská civilizace, rozkládající se ve střední Americe, byla nejstarší, vznikla už v 7. století př. n. l. V 16. století n. l. ji ale Španělé našli už ve stadiu rozkladu. Jejich panteon byl hierarchicky uspořádaný, právě tak jako jejich společenské zřízení. Nejvyšší bůh nesl rysy totemového praotce kmene. Čtyři hlavní bozi řídili přírodní cykly a dokonale propracovaný mayský kalendář. V pyramidovitých chrámech bylo ale uctíváno ještě mnoho dalších přírodních božstev. Mayská mytologie, zachycená v legendě Popol vuh, popisuje stvoření člověka, potopu světa, vznik mayské civilizace i založení jednotlivých měst. Oběti byly především lidské, zejména váleční zajatci, otroci, ale i děti. Pokud byla obětována zvířata nebo přírodní produkty, byla to spíše náhražka za lidskou krev, životní sílu, skutečný pokrm bohů. Kultické obřady, vedené kněžími, byly doprovázeny extatickým zpěvem a tancem, svátostným jídlem, ale také kouřením omamných látek, včetně tabáku. Zbožnost, která postupně nahrazovala formálně magické jednání, byla pozoruhodná systémem zpovědí a postů, jakési duševní hygieny. Rozvíjela se i etika, protože podle Mayů posmrtný osud člověka závisel na tom, jak člověk žil, ale také za jakých okolností zemřel.

Nejrozsáhlejší a nejvyspělejší staroamerickou civilizací byla říše Inků, rozkládající se na západním pobřeží Jižní Ameriky s centrem kolem jezera Titicaca v dnešním Peru. Vládnoucí inkové byli více než aristokracie, byli to polobohové, synové Slunce. Jejich stát byl pravděpodobně nejdokonaleji organizovanou civilizací starověkého typu ve světě. Kult Slunce, jakkoli byl odrazem centralizace společenské moci, nebyl ale vůbec násilnický a krvavý jako například v aztéckém náboženství. Bohové byli mírní, člověku příznivě naklonění. Nejvyšší bůh Virakoča, zvaný též Kon-tiki, je stvořitelem světa a tvůrcem inkské kultury. Člověk byl stvořen z jezerní vody a sopečné lávy. Horská jezera a sopky byly předmětem zvláštní náboženské úcty. V kultu se užívalo množství zlata, které symbolizovalo Slunce, ale také drahokamy, peří vzácných ptáků, kameny i rostlinné produkty. Nejen domy, ale i venkovské stavby a celá města se orientovala k Slunci, měla magicko-symbolický půdorys a podtrhovala tak skutečnost, že veškerý život, veřejný i soukromý, byl prostoupen náboženstvím. Oběti, vesměs už nekrvavé, měly za úkol podpořit koloběh plodivé síly v přírodě. Zbožnost byla výrazně zniterněná s řadou vyspělých psychologicko-terapeutických prvků, jako byly například zpovědi, posty, očistné rituály, ale i magický běh a jiné nábožensky pojaté sportovní disciplíny. Etická čistota života byla kontrolována zvláštními náboženskými inspektory. Etické ctnosti byly vzorně pěstovány v mužských a ženských kláštorech. Staří Peruánci byli přesvědčeni o stěhování duší po smrti. Převtělení je však možné jen do té doby, dokud je tělo zachováno. Mrtvolky proto byly balzamovány. Mumie inků byly umístěny v zlatých křeslech v chrámech. Prvky původního inkského náboženství přžívají dodnes

v lidovém latinskoamerickém katolicismu ve formě pověr a folklórních obyčejů.

Zaniklé náboženské formy vykazují mnoho společných znaků, bez ohledu na často značnou odlehlost prostorovou i časovou. Tato nápadná podobnost se dá vysvětlit tím, že náboženství prolínalo celý život starověkého člověka, jeho kulturu i civilizaci. Zákony vývoje společnosti, zdá se, platí ve všech dobách a na všech místech stejně.

S tímto vysvětlením se ovšem nespokojili někteří badatelé a navrhli jiné: Podobnost jednotlivých kultur musí být dána jejich vzájemným přímým ovlivňováním. Styk mezi kulturami mohl fungovat, i když pro nás někdy neuvěřitelným způsobem, jak se pokusil dokázat Thor Heyrdahl svými tisícikilometrovými plavbami na kopicích primitivních starověkých plavidel.

Vyskytly se ovšem i jiné teorie vysvětlující překvapivě detailní shody mezi jednotlivými starověkými náboženskými systémy. Hlubinná psychologie (zejména psychoanalytik Carl Gustav Jung a religionista Karl Kerényi) tvrdí, že lidstvo nebo jeho jednotlivé kultury mají společnou duši, kolektivní psyché, v jejímž nevědomí jsou uloženy archetypy, pravzory lidských zkušeností. Zkušenosti jedinců a jednotlivých kultur mohou být rozmanité, ale archetypy jsou pro všechny stejné.

Svérázná je i teorie Atlanťanů, vysoce vyspělé starověké civilizace, která před tím, než zanikla v neznámé katastrofě, stačila předat mnoha národům svou vyspělou kulturu, jejíž útržky a trosky zůstaly zachovány v náboženských tradicích. Nebo teorie mimozemšťanů, kteří přišli z jiných oblastí vesmíru, naučili lidstvo mnoha dovednostem a byli za to lidmi zbožštěni a uctíváni jako nadpřirozené bytosti.

Nejstarší a nejhlubší náboženské vrstvy budou nadále pro vědu, ale i pro každého kulturního a myslícího člověka záhadou, ale zato záhadou plodně provokující k řešení základních filozofických a psychologických otázek lidské existence. V každém případě na těchto vrstvách staví všechna další náboženství, kterým říkáme světová a současná.

POUŽITÁ LITERATURA

- Heller, J., Mrázek, M.: Nástin religionistiky. Kalich, Praha 1988
Heller, J.: Starověká náboženství. Kalich, Praha 1978
Eliade, M.: Dějiny náboženského myšlení, I.–III. OIKOYMENH, Praha 1996
Filipský J., Heller, J.: Prameny života. Vyšehrad, Praha 1982
Die Religion in Geschichte und Gegenwart. J. C. B. Mohr, Tübingen 1930 ad.
Kryvel'ov, I. A.: Dějiny náboženství, 2 sv. Mladá fronta, Praha 1981
Swienko, H.: Religia i religie. Iskry, Warszawa 1984
Frazer, J. G.: Zlatá ratolest. Odeon, Praha 1977
Zamarovský, V.: Bohové a králové starého Egypta. Mladá fronta, Praha 1979